

Izabela Kochan

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

Obraz starości w percepcji uczniów liceów ogólnokształcących kreowany przez treści programowe nauczania języka polskiego

Wiedza ludzi młodych na temat starości budowana jest m.in. w oparciu o wzorce wyniesione z domu rodzinnego, uczestnictwo w kulturze, ale również w oparciu o treści przekazywane w toku edukacji szkolnej. Przedstawiany na lekcjach języka polskiego dorobek literacki, wzbogacony o prezentowane w podręcznikach dzieła sztuki, może mieć istotny wpływ na obraz starości w percepcji licealistów. Założenie to stanowi podstawę dociekań empirycznych zawartych w niniejszy artykule¹.

Starość i starzenie się są pojęciami wieloaspektowymi, trudnymi do zdefiniowania². Do dziś nie ma jednoznacznej odpowiedzi dotyczącej przyczyn starzenia się człowieka, ani niebudzącego wątpliwości określenia, kiedy zaczyna się ten proces. Starość nie jest jednorodna, można o niej mówić w odniesieniu do całej populacji pod względem trendów, ale ocena konkretnej osoby jest bardziej złożona. Sposób jej przeżywania jest indywidualny, gdyż zależy od wielorakich czynników mających miejsce w przeszłości i teraźniejszości oraz od sposobu postrzegania przyszłości. Pomimo trudności definicyjnych, należy z całą stanowczością stwierdzić, iż nie jest to jedynie proces biologicznych zmian na gorsze.

W drugiej połowie XX wieku miało miejsce przeobrażenie struktury demograficznej naszego społeczeństwa. Zjawisko prostej zastępowalności

¹ Artykuł zawiera relację z badań własnych, przeprowadzonych w trakcie realizacji projektu badawczego o takim samym tytule.

² Proces starzenia się organizmu implikuje powstawanie wciąż nowych teorii. Rozróżniamy teorie biologiczne- powstające na drodze do poznania patogenezy tego procesu oraz psychospołeczne skupiające się na analizie starości społecznej i psychicznej.

pokoleń uległo zatrzymaniu. W roku 1967 Polska przekroczyła „próg starości”³, co oznacza, że procent osób w ostatniej fazie życia w naszym kraju, będzie sukcesywnie wzrastał. Parametrem wyznaczającym zakres starości demograficznej jest przyrost naturalny, którego cechą charakterystyczną w Polsce jest stała tendencja spadkowa (z niewielkimi wahaniami). Spadkowi udziału dzieci w ogólnej populacji towarzyszy rosnący odsetek osób starszych.

Zawrotne tempo życia oraz postrzeganie starości przez pryzmat stereotypów, tak powszechnych w wielu krajach, ukazują nam człowieka w ostatniej fazie egzystencji jako osobę beзуżyteczną, bez większych potrzeb. Przejście na emeryturę nie jest jednak równoznaczne z nadejściem starości ani z powszechnym postrzeganiem tego okresu jedynie jako procesu degradacji biologicznej. Niepełnosprawność będąca udziałem wielu seniorów nie stanowi reguły podeszłego wieku, a sposób starzenia się człowieka jest także zdeterminowany przez społeczne postrzeganie tego etapu życia.

Miejscem, w którym w pierwszej kolejności winny być kształtowane pozytywne postawy do starości jest dom rodzinny, jednak ze względu na zanik rodzin wielopokoleniowych ów naturalny proces nabywania wiedzy o tym okresie życia jest udziałem niewielu młodych ludzi. W związku z tym, iż środowiskiem, w którym młodzież licealna spędza większość swojego dnia jest szkoła, stosunek do otaczającego świata zależy od przebiegu procesu nauczania.

Fundamentem, na którym opiera się praca nauczycieli, jest podstawa programowa. Zakres celów oraz treści kształcenia ogólnego określa Minister Edukacji w rozporządzeniu o podstawie programowej. W dokumencie tym zawarte są dokładne informacje dotyczące treści, jakie szkoła winna wpoić uczniowi przeciętnemu, odnosi się także do kształtowania właściwych postaw wśród wychowanków na poszczególnych etapach kształcenia. Zgodnie z założeniami odnoszącymi się do pracy wychowawczej nauczycieli, w toku kształcenia na poziomie ponadgimnazjalnym, wysiłki kadry pedagogicznej ukierunkowane winny być na ukształtowanie osobowości dojrzałej umiejscawiającej „żyć z innymi i dla innych”⁴. Owa dojrzała osobowość ma być efektem pracy

³ W roku 1870 przekroczyła go Francja, w 1901 Szwecja, w 1931 Wielka Brytania, w 1937 Niemcy itd. Ponadto, w naszym kraju, mamy do czynienia ze zjawiskiem „podwójnego starzenia się” co oznacza wzrost liczby osób starych w starszych kategoriach wiekowych.

⁴ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół – Dz. U. Nr 51, poz. 458, z późn. zm., Załącznik nr 3. W rozporządzeniu z dnia 20 sierpnia 2012 r. (Dz. U. 2012.997) zapis o umiejętności życia z innymi i dla innych umieszczono w punkcie 12, odnoszącym się do treści nauczania

całego grona pedagogicznego, niewątpliwie jednak to w trakcie nauczania języka polskiego dochodzi do największych oddziaływań wychowawczych, bowiem na jego naukę jest przeznaczona największa ilość godzin tygodniowo. Na trzy lata nauczania w liceum przewidziano 14 jednostek lekcyjnych tygodniowo na edukację polonistyczną⁵.

Na założenia programowe MEN w zakresie kształcenia języka polskiego składają się cele edukacyjne, wskazujące na konieczność poznania dziedzictwa literackiego, na bazie którego ma się kształtować tożsamość narodowa i kulturowa oraz hierarchia wartości uczniów, co związane jest z osiągnięciem dojrzałości i rozwijaniem postaw tolerancyjnych. Zgodnie z założeniami podstawy programowej na lekcjach języka polskiego powinny być poruszane następujące tematy, motywy, wątki: miłość, dom, rodzina, śmierć, droga, wędrówka, pielgrzymka, natura a cywilizacja; motywy franciszkańskie w kulturze. Ponadto edukacja polonistyczna obejmuje następujące wartości, kategorie estetyczne i filozoficzne: prawda, dobro, piękno; komizm, humor, ironia, tragizm, patos; sacrum i profanum; wolność, odpowiedzialność, sprawiedliwość, tolerancja; ojczyzna, mata ojczyzna; naród, społeczeństwo.

Analiza wybranych serii wydawniczych pod kątem zawartych w nich treści dotyczących starości

Analiza wykazów podręczników dopuszczonych do użytku w ramach poszczególnych szkół pokazała, iż szczególną popularnością cieszą się tylko niektóre serie wydawnicze⁶. Biorąc pod uwagę poszczególne opracowania składające się na wybrane serie celowo pominięto publikacje dotyczące kształcenia językowego, skupiając przede wszystkim uwagę na treściach dotyczących starości zawartych w programie nauczania, uzupełniając je o wybrane opracowania odnoszące się do kształcenia literacko-kulturowego.

etyki na IV etapie edukacyjnym. Bezpośrednie wskazanie na szacunek do osób starszych znajduje się w wymaganiach szczegółowych na koniec III klasy szkoły podstawowej (punkt 11 Etyka – podpunkt 1).

⁵ Załączniki do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 12 lutego 2002r. (poz. 142), Załącznik 9, Ramowy plan nauczania dla trzyletniego liceum ogólnokształcącego, w tym dla trzyletniego liceum ogólnokształcącego specjalnego dla uczniów niepełnosprawnych a), niedostosowanych społecznie, zagrożonych niedostosowaniem społecznym, zagrożonych uzależnieniem, z zaburzeniami zachowania.

⁶ Analizie, przeprowadzonej na potrzeby niniejszego opracowania, poddano wykazy podręczników umieszczone na stronach internetowych 100 losowo wybranych szkół ponadgimnazjalnych.

Prawdopodobnym jest, iż o wyborze serii przez poszczególnych nauczycieli decyduje fakt, że w skład serii wchodzi nie tylko podręczniki ale także inne opracowania kierowane bezpośrednio do nauczyciela, które mogą w znacznym stopniu ułatwić mu pracę.

Wśród Znaków kultury

Najpopularniejsza seria wydawnicza nosi tytuł „Wśród Znaków kultury”⁷ W programie brak bezpośrednich odnośników do starości, niemniej jednak takowe zostały odnalezione w propozycjach planu wynikowego, opracowanego na jego podstawie. W propozycji planu wynikowego dla klasy I uwzględniono omówienie utworu C. S. Lewisa „Listy starego diabła do młodego”. W utworze tym występująca w tytule starość nie jest jednak przedmiotem dociekań podejmowanych w czasie trwania lekcji. Uważny czytelnik może jedynie wyłapać w tekście fragmenty odnoszące się do starości. Przykładem może być następujący cytat z 20 listu: „Był czas, że skierowaliśmy ich uwagę na typ piękności posągowej i arystokratycznej. (...) krzewimy obecnie wśród mężczyzn upodobanie do kobiet o figurze niemal chłopięcej. Ponieważ ten typ piękności przemija szybciej niż inne, potęgujemy w ten sposób chroniczny lęk kobiety przed starzeniem się (z doskonałymi rezultatami) i czynimy ją mniej chętną i mniej zdolną do rodzenia dzieci”⁸.

W opracowanym w ramach tej serii planie wynikowym dla klasy II można wskazać kilka lekcji, w których pojawia się wątek starości. Jedną z nich jest jednostka lekcyjna pt. „Przeciwko niepamięci pokoleń”, gdzie wśród kontekstów wymieniony został obraz Józefa Szermentowskiego „Stary żołnierz i dziecko w parku” z 1869 roku, znajdujący się w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu. Widziany na nim starzec jest przedstawiany jako strażnik narodowej tradycji i takie postrzeganie jego osoby musi zostać uzasadnione przez uczniów. Kolejny temat w klasie II, w którym można odnaleźć tematykę dotyczącą starości, to „W wielkim sklepie”. Podstawowym tekstem literackim wykorzystywanym w procesie nauczania poświęconym tej tematyce jest „Lalka” Bolesława Prusa. Uwaga uczniów jest kierowana między innymi na postać Ignacego Rzeckiego. Ponadto, znaleziono tylko

⁷ Seria wydawnictwa MAC Edukacja autorstwa E. Brandenburskiej, B. Wnuk-Gełczewskiej i E. Wierzbickiej-Piotrowskiej.

⁸ C. S. Lewis, *Listy starego diabła do młodego*, tłum. S. Pietraszko, Warszawa 1990, list 20, ponadto w 19 liście znajduje się zdanie w którym jest mowa o tym iż ludzie przejmują się różnymi rzeczami, w tym starością.

Wśród kilku scenariuszy lekcji dla klasy I dostępnych na stronie wydawnictwa tej serii wzmianki o starości można odnaleźć w następujących opracowaniach:

- „Z chaosu ład się tworzy...” autorstwa Ewy Wojtyry. We fragmencie książki Artura Cotterella „Słownik mitów świata” wykorzystywanej w czasie pracy z uczniami mowa jest o walce synów Bora (Odyna, Wili i We) z Yarmirem, starym, groźnym olbrzymem, którego ciało po przegranej bitwie zostało wykorzystane do stworzenia Ziemi.
- „Ludowość źródłem inspiracji twórców romantyzmu” autorstwa Urszuli Biskup i Marii Dąbrowskiej. W tekście z kantaty „Rok w pieśni” W. Syrokomi znajduje się wspomnienie starej matki krzątającej się koło wieczerzy.

jedną wzmiankę o starości w temacie „Mity i sny narodowe”. Wśród innych tekstów kultury wskazano na dzieło Stanisława Wyspiańskiego z 1904 roku „Ludwik Solski jako stary wiarus w Warszawiance”. Zarówno w planie wynikowym jak i w scenariuszach lekcji dla klasy III nie znaleziono wzmianek dotyczących starości.

Przeszłość to dziś

Kolejna, równie popularna seria to „Przeszłość to dziś”⁹ W ww. programie poza pozycjami literatury, które zgodnie z podstawą programową muszą zostać uwzględnione przy konstruowaniu programu nauczania, nie znaleziono treści odnoszących się do starości, dlatego też dokonano przeglądu planów wynikowych.

Jedynym punktem programu nauczania, przy jakim można by się odnieść do postrzegania starości jest następujące polecenie: „wykazać przejawy XX-wiecznego kultu młodości i jego kryzysy” gdzie na zasadzie kontrastu można przedstawić osoby starsze. W planie wynikowym serii „Przeszłość to dziś” skierowanym do nauczycieli klas I w dziale 3 „O estetyce barokowej”, w temacie „Wszystko jest iluzją”, na realizację którego przeznaczono dwie jednostki lekcyjne, wśród wymagań podstawowych wymieniono umiejętność dokonania opisu charakterystycznego języka używanego przy opisie świata współczesnego, ze wskazaniem m.in. na eufemistyczne sposoby określania starości w kulturze współczesnej.

W planie wynikowym dla klasy II, w ramach lekcji „Bunt młodych”, na którą przeznaczono 4 jednostki lekcyjne, w czasie jednej z nich dokonuje się analizy „Ody do młodości” Adama Mickiewicza. Wśród wymagań podstawowych wymieniono m.in., że uczeń dostrzega, iż budowa utworu oparta jest na antynomii młodości i starości. W planie wynikowym do wydania zmienionego nie znaleziono dodatkowych informacji wskazujących na skierowanie zainteresowań uczniów na ostatni etap życia ludzkiego.

W planie wynikowym opracowanym dla klasy III starość przedstawiana jest w ramach tematu „Forma w życiu człowieka”, na który przeznaczono 6 jednostek lekcyjnych. Głównym trzonem lekcji jest utwór „Ferdynand” Witolda Gombrowicza. Wśród proponowanych kontekstów (dzieł malarstwa) wymienia się karykaturę starej kobiety autorstwa Leonarda da Vinci. Ten wykonany około 1495 roku obraz wyraźnie ośmiesza starsze kobiety utrwalając wśród młodzieży stereotypowe postrzeżenie starości (o zabarwieniu

⁹ Wydawnictwo „Stentor” Program nauczania stanowiący podstawę tej serii został opracowany przez E. Gruszczyńską, J. Kopcińskiego, K. Mrowcewicza, A. Nawareckiego, E. Paczoską, D. Siwicką.

pejoratywnym). Ponadto w opracowaniu do wydania zmienionego dla kl. III motyw starości został zaakcentowany przy omawianiu poezji Polski niepodległej. W ramach tego działu, w temacie „Grupy poetyckie w dwudziestolecu” wśród innych tekstów kultury wymieniono wiersz Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej „Stara kobieta”, w którym tytułowa kobieta ma pomarszczoną, zniszczoną przez czas twarz, jest przygarbiona. Na uwagę zasługuje jednak fakt, że jest to osoba spełniona. Pod nieciekawą wręcz odpychającą „powłoką” znajduje się osobowość o dobrym sercu.

Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka

„Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka” to seria Wydawnictw Szkolnych i Pedagogicznych. W dwuczęściowym rozkładzie materiału wraz planem wynikowym dla klasy I nie znaleziono informacji związanych ze starością. W takim samym opracowaniu dla klasy II w temacie „Słowo pociechy i mordu... Obraz rewolucji w dramacie Krasińskiego” znajdujemy jedynie wskazanie na „Portret starca” Maurycyego Trębacza umieszczony w podręczniku na stronie 160. Maurycy Trębacz przedstawiając życie Żydów często pokazuje osoby w jesieni życia. Przykładem może być tutaj obraz pt. „Starec błogosławiący Sukkot etrog”. W części drugiej planu wynikowego dla klas II znajduje się odniesienie do starości zawarte bezpośrednio w temacie lekcji „Kładka przez ową przepaść... Starość i śmierć w powieściach Marii Dąbrowskiej i Zofii Nałkowskiej”, niestety omówienie szerszego kontekstu problematyki uwzględnione zostało w wymaganiach ponadpodstawowych. Zgodnie ze znajdującymi się tam założeniami uczeń powinien „porównać sposób postrzegania starości w prozie i w dziele malarskim; scharakteryzować przyjaciółki Cecylii Kolichowskiej, zwracając uwagę na konwencje literackie zastosowane w ich opisie; porównać sposób przedstawienia starości w prozie dwudziestolecia międzywojennego i wierszu Świrszczyńskiej”¹⁰. W podręczniku, w trakcie realizacji wymienionego tematu na stronie 264 w zakładce „praca domowa” w pierwszym punkcie znajduje się polecenie porównania starości z perspektywy bohaterek *Granicy* – Elżbiety i Cecylii. Kolejna strona (265) zawiera ciekawy dodatek „dopowiedzenia, konteksty kulturowe”, z którego uczniowie mogą dowiedzieć się jak pokazywana jest starość w kulturze (wskazano na konkretne teksty literackie). Wymieniona tam perspektywa pozytywna wskazuje na starość jako na wiek godny szacunku, pełen mądrości i doświadczenia życiowego. Perspektywa negatywna to przede wszystkim wizerunek starca osamotnionego, niepotrzebnego, niepodatnego na zmiany.

¹⁰ Rozkład materiału z planem wynikowym *Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka* klasa 2 część 2, WSiP,

Kolejna wzmianka o starości w planie wynikowym dla klasy II zawarta jest w opracowaniu tematu „O samotności ginących... Powstanie w getcie warszawskim z perspektywy ofiary i świadka”. Młodzież w ramach tego tematu winna zinterpretować symboliczne znaczenie sceny ze starym Żydem wepchniętym na beczkę w utworze H. Kralla „Zdażyć przed Panem Bogiem”, gdzie przedstawiana postać była pozbawiana brody, ku uciesze zgromadzonych wokół gapiów. W planie wynikowym nie znaleziono treści wskazujących na szersze potraktowanie omawianej tematyki.

Między tekstami

Seria „Między tekstami” została wydana przez Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe. W programie nauczania tego wydawnictwa nie odnaleziono słów wskazujących na podjęcie tematyki starości dlatego też poddano analizie wybrany w drodze losowej podręcznik tej serii (klasa I cz.1) w wyniku czego stwierdzono, iż problematyka starości jest jednak obecna w wydaniach GWO. Treści dotyczące starości odnaleziono w następujących działach:

► **Starożytność, temat: „Orfeusz”, str. 51-58**

W rozdziale poświęconym mitom greckim obecny jest mit Orfeusza, syna trackiego króla Ojagrosa i muzy Kalipe, który dzięki niezwykłym talentom przechrzył bestie Hadesu i szedł do dolin ciemności po tragicznie zmarłą Eurydykę. Jest to pierwszy utwór literacki wskazujący na obecność ludzi starych w mitologii. Sam utwór jasno daje do zrozumienia, że jego główny bohater jest leciwy, w podeszłym wieku. Sposób przedstawienia starca nie jest pejoratywny, wręcz przeciwnie, wskazuje na istotną z gerontologicznego punktu widzenia postawę postaci aktywnej życiowo, trzeźwej, zdolnej do poświęceń i przebiegłej. Wbrew treści mitu, autorzy zamieścili ilustrację G. Lazzariniegopt. „Orfeusz i meandry”, w której bohater jest przedstawiany nie jako osoba starsza, ale co najwyżej średniego wieku człowiek, postawny sportowiec o nienagannej muskulaturze. W komentarzu autorzy wskazują, że mityczne przesłanki dotyczące bohaterów nie zawsze odbiły się dokładnym i nieprzekształconym echem literackim w przyszłości, co obfitowało w tego typu przekłamania w innych sztukach. Motyw bohatera wydaje się być tutaj ostro przesadzony do tego stopnia, że mieści się w schematycznych widełkach herosa-atlety, co niekoniecznie odpowiada pierwotnej wersji mitu. Również motyw miłości do Eurydyki wydaje się kategoryzować Orfeusza jako człowieka młodego, pełnego życia, kochliwego, zdolnego zrobić wszystko. Autorzy podręcznika pragną, aby uczeń w ramach zleconych mu zadań scharakteryzował różnice pomiędzy źródłami, przedstawiającymi między innymi Orfeusza- jako młodzieńca i Orfeusza jako starca. Chcąc tym samym

zwrócić uwagę na cechy charakterystyczne tym dwóm kategoriom wiekowym. W rozdziale poświęconym starożytności i mitologii nie znaleziono więcej konkretnych przykładów starości ani ustosunkowań autorów do niej.

► **Średniowiecze, temat „Pismo i pamięć” s. 80-89**

W temacie tym zwrócono uwagę na historyczne i kulturowe źródła piśmiennicze. W pierwszym tekście będącym wstępem do rozdziału opisano rolę dziejopisarzy – starców będących filologicznymi archetypami, mędrkami, którzy znali pismo i tłumaczyli oraz zapisywali dzieje danej społeczności. Autorzy w komentarzu przytoczyli przykłady starców wskazując na ich ważną rolę w procesie akulturacji społeczności.

► **Średniowiecze, temat: „Czas świętych”: s. 91-108**

W tym temacie zwraca się uwagę na postać, niejakiego świętego Aleksego. Postanawia on prowadzić ascetyczny tryb życia w oparciu o zasady Pisma Świętego. Utwór podkreśla linearny charakter życia bohatera – od narodzin aż do śmierci. Szczególną uwagę autor zwrócił na kres życia postaci. Fizyczne upodlenie, starość i upokorzenie psychiczne zdają się być przedstawiane w sposób nieco odmienny, niż się to zazwyczaj czyni. Podkreślenie roli wiary jednostki i przeżywania transcendencji w wymiarze duchowym i psychicznym wydają się być swoistym idea fix dla Aleksego. Sam utwór i echa literackie nie ukazują stricte problemu starości. Zwracają uwagę na pewne cechy obecne u ascety, które po części zdają się być obecne w życiu starszych osób. Uczeń jest stawiany wobec pytania, gdzie starość zbiega się z ascezą i czy wiara w tym kontekście jest w stanie uzdrawiać ciało i duszę. Z całą pewnością jednak z całości wydarzeń przedstawionych w utworze trudno wysnuć konkretne i istotne odniesienia do starości. Bardzo podobny, choć również szcątkowy obraz starości zawarty jest w „Legendzie na dzień świętego Franciszka”. Ostatni akapit utworu przedstawia ostatnie dni schorowanego starca i jego ascetyczne zachowania. W utworze tym jednak wskazuje się na obecność motywu śmierci, będącej następstwem starości. W „Legendzie o świętym Aleksym” temat ten nie pojawia się, prawdopodobnie ze względu na brak zachowanych około 300 ostatnich linijek tekstu.

► **Średniowiecze, temat: „Ja. Villon”: s. 176-180**

We fragmentach utworu Franciszka Villona, Wielki testament występuje bardzo osobowy stosunek do śmierci, ściśle powiązanej ze starością. W komentarzu autorzy podręcznika przedstawiają postać i żywot Franciszka Villona, jego dobrą i złą sławę a także surrealne podejście do lirycznego pojmowania zagadnień życia ziemskiego. W jego utworach starość jawi się

jako prekursor myślenia o znikomości spraw ludzkich i nietrwałości świata. Jest ujmowana w sposób bardzo pesymistyczny, ale całościowy, konieczny i nieodwracalny. Jej totalny i pewny charakter uzmysławia, że od zarania dziejów dotyczy każdego. Autorzy nie wskazują konkretnych pytań i poleceń dotyczących starości, ale pozostając w obszarze przemijania i skończoności życia zadają pytania dotyczące znaczenia konkretnych sformułowań, ich stylu wypowiedzi i integralności z ideologią.

► **Średniowiecze, temat: „Rzeczy ostateczne. Śmierć, sąd i piekło”: s.209-234¹¹**

W ww. temacie autorzy zwrócili uwagę na rolę i motyw śmierci w literaturze, jednostkowy charakter skończoności życia. Treści programowe dotyczące śmierci niezbyt różniły się od analizowanych we wcześniejszych rozdziałach. Autorzy wskazują, że jest to zdeterminowane przez charakterystyczny, wciąż jeszcze dosyć ubogi cykl myślowy ludzi średniowiecza. Nieoświecone jeszcze umysły zdawały się myśleć o rzeczach prostych i totalnych, dotyczących każdego w taki sam sposób. Stąd wynikły prawie jednolite metody postrzegania śmierci i rzeczy ostatecznych wśród autorów literatury tamtego okresu. Konstrukcja działu miała w założeniu szokować tak naturalizmem, jak i realizmem w dziełach literackich i plastycznych. Zamieszczone tu utwory to dosyć ostry, prawie wulgarny sposób przedstawienia tego, co dzieje się z człowiekiem po śmierci. Rozkładające się ciała, kości, zaraza – klimat tego rozdziału ma wprowadzać wyobraźnię czytelnika w niepokój, przestraszyć go tym, co nieuchronne. Oprócz wskazanych odniesień do śmierci w rozdziale brakuje istotnych odniesień do starości, pozostawia to pewien niedosyt i wrażenie niepotrzebnego moralizatorstwa religijnego.

Obraz starości w percepcji licealistów

Głównym celem przeprowadzonego badania było uzyskanie odpowiedzi na pytania: jaki jest obraz starości wśród młodzieży licealnej¹² i czy treści

¹¹ Elementy składowe tematu: Johan Huizinga, Proch i robactwo s. 210; Philippe Aries, Obrazy śmierci i rozkładu s. 210; Spotkanie ze śmiercią – artykuł s. 212; Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią s. 214; Miron Białoszewski, Wywiad s. 216; Sztuka dobrego umierania s. 218-219; Dusza w zaświatach s. 220; Dusza z ciała wyciekła s. 221; Piosenka umarłego s.223; Dusza Pana Cogito s. 223; Bogusław Kierc, Błąd s. 225; Czas czyśćca s. 226; Z ewangelii świętego Mateusza s.228; Z Apokalipsy świętego Jana s. 229; Sąd Ostateczny s. 230; Teofil Lenartowicz – Błogosławiona s. 232; Zbigniew Herbert – U wrót doliny s. 232; Czesław Miłosz – Druga przestrzeń s. 234.

¹² Procedurą badawczą zostali objęci uczniowie pobierający naukę na szczeblu szkół ponadgimnazjalnych. Badania zostały przeprowadzone techniką ankiety audytoryjnej. Łącznie otrzymano 228 ankiet z terenu pięciu liceów ogólnokształcących usytuowanych

jakie przekazuje nauczyciel uczniom podczas realizacji programu nauczania języka polskiego znajdują odzwierciedlenie w postrzeganiu tego etapu życia oraz czy system edukacji, jako jeden z ważnych ośrodków kształtujących świadomość społeczną, sprzyja zmniejszaniu się dystansu międzypokoleniowego i formowaniu się pozytywnych postaw wobec osób starszych.

W badanej grupie kobiety stanowią 52,6% ogółu ankietowanych, zaś mężczyźni 47,4%. Badaniem objęto uczniów wszystkich klas liceum ogólnokształcącego, a więc młodzież w wieku 16-19 lat. Zgoda na badanie zdeterminowała liczbę respondentów w poszczególnych klasach, z których najwięcej pobierało edukację w klasie drugiej (64%), następnie kolejno w pierwszej (15,2%) i trzeciej (12,8%). Respondenci w przeważającej większości uczęszczali do szkół zlokalizowanych na terenie średnich miast (42,2%), następnie kolejno: na wsi (30,7%), w dużym mieście (15,7%) oraz w małym mieście (11,4%).

Jak już wspomniano, na obraz starości w percepcji poszczególnych osób składają się m.in. osobiste doświadczenia, zdobyta wiedza oraz kontakty z ludźmi starszymi a te, jak wskazują respondenci, są bliskie i częste¹³. O zabarwieniu tego obrazu decydują także dzieła kultury będące wyróżnikiem człowieka i to w jakim świetle jesień życia jest w nich przedstawiona. Analiza wyników, poprzedzona przeglądem treści dotyczących starości zawartych w programach nauczania szkół ponadgimnazjalnych pozwoliła ukazać starość oczami licealisty i odpowiedzieć na pytanie o wpływ treści programowych na jego kształtowanie.

Respondenci w ramach lekcji języka polskiego korzystali z następujących serii wydawniczych: „Przeszłość to dziś” (52,3%), „Klucz do świata” (20,2%), Między tekstami (20,2%). 7,3% ankietowanych nie potrafiło udzielić odpowiedzi na pytanie o to z jakiego podręcznika do nauki języka polskiego obecnie korzystają, przy czym byli to uczniowie zarówno klas pierwszych jak i kolejnych.

Zdaniem większości respondentów starość jest równoznaczna ukończeniem 60 roku życia (22,8%). Następnie wskazywali na 70 lat (12,33); moment przejścia na emeryturę, 50 lat (po 6,1%); 65 lat (5,3%), 55 lat (0,9%), 0,9% ankietowanych nie udzieliło odpowiedzi a wypowiedzi 10,5% zgrupowano w kategorii „inne”. Zdaniem respondentów mianem człowieka starego

w województwach mazowieckim, lubelskim oraz podlaskim. Ten wybór obszaru geograficznego związany był z możliwościami dostępu do usytuowanych tam szkół. Próba badawcza ma charakter incydentalny, obiektem badań byli uczniowie, którzy wyrazili zgodę na udzielenie odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszu ankiety.

¹³ 81,6% respondentów na pytanie o bliski kontakt z osobami starszymi wskazało, że ma go często, pozostali rzadko. Odpowiedź „nigdy” nie została wskazana.

można określić osobę, którą wyróżnia: brak chęci do życia (2,6%); brak perspektyw (3,5%), brak sił witalnych (5,3%), chorobliwość (12,3%), „poczucie starości” (20,2%), emerytura (7%), bycie marudnym (2,6%), przeświadczenie, że „przeżyło już swoje” (7,9%), samodzielność (4,4%), starość wynikająca z wieku (3,5%), posiadanie wnuków (7%). Ponadto, człowiek taki wygląda staro (12,33%), nie potrafi cieszyć się życiem (1,7%). 3,5% respondentów nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie. W kategorii „inne” (10,53%) najczęściej zwracano uwagę na to, iż człowiek stary to taki, który „otrzymuje pieniądze za nic”, „utracił energię życiową”, „ma problemy z potencją”, „brak mu radości i młodości”. Zwraca uwagę fakt, że młodzież najczęściej łączy starość z odczuciem bycia starym.

Z opinią dotyczącą starości bez wątpienia związana również jest ocena wyglądu osoby w jesieni życia. Respondenci, określając zewnętrzne oblicze starości, w pierwszej kolejności zwracali uwagę na zmiany na skórze całego ciała w postaci zmarszczek i przebarwień (76,3%)¹⁴. Ponadto wymiennie: zmianę koloru włosów bądź ich brak (64,9%), ogólny wygląd (47,4 %) gdzie wskazywano m.in. na: „wychudzenie”, „przygarbioną sylwetkę”, „widoczną nadwagę”. Wśród pozostałych elementów składowych wyglądu osób starszych licealiści wskazywali także na upośledzenie narządu ruchu (26,3%) oraz wzroku (13,2%). W opisie wyglądu osoby starszej część respondentów zwracała również uwagę na ich ubiór „zeszłej epoki” (10,5%). Ponadto respondenci wskazywali na: twarz (5,3%), na której „widać trudy i ciężar spędzonego życia”, „tajemniczość, mistyczość”, twarz „naznaczoną wieloma wydarzeniami i czasem”, która zazwyczaj „ma bardzo miły wyraz, pełen dobroci”. Na wygląd osób starszych, zdaniem respondentów, składają się także choroby, które „odcisnęły piętno na jego twarzy i ciele” (schorowana 5,3 %); drżące ręce, spracowane ręce (5,3%); zastąpienie naturalnych zębów protezą (4,4%) oraz drżący głos (0,9%).

Wizerunek starości jest zdeterminowany postrzeganiem ludzi w jesieni życia poprzez pryzmat aktywności jaką preferują, dlatego też poproszono ankietowanych o wskazanie tych form działalności, które ich zdaniem cieszą się największą popularnością wśród osób starszych. W odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób seniorzy spędzają czas wolny respondenci wskazywali na: oglądanie TV (78,1%), chodzenie do kościoła (69,3%), plotkowanie (48,2%), pomoc rodzinie (30,7%), chodzenie do lekarza (29%), czytanie książek (21,9%), pracę zarobkową (8,8%), chodzenie na zakupy; jazdę autobusem; modlitwę domową; słuchanie Radia Maryja (po 1,7%), chodzenie na pogrzeby; wędkarstwo, spotkania z rodziną, przyjaciółmi; siedzenie na ławce

¹⁴ liczebność wyższa niż 100% wskazuje na to, że wystąpiła wielokrotność wyboru.

przed domem; gotowanie dla rodziny; robótki w domu, np.: ogrodnictwo, robienie na drutach (po 0,9%).

Badana grupa została poproszona także o wyrażenie swej opinii na temat tego jakie wartości ich zdaniem są dla osób starszych najważniejsze. W życiu każdego człowieka istnieje bowiem jakaś nadrzędna wartość będąca wyznacznikiem jego działania, przyjmowanej postawy wobec świata i ludzi. Niezależnie od tego, co jest najistotniejsze dla danej osoby, niezaprzeczalnym jest fakt, że życie bez wartości pozbawia sensu istnienia. Wskazania na wartości uznawane przez osoby starsze, pozwoliły umieścić je w następującej kolejności: zdrowie, wiara, pomyślność rodziny, spokojne życie, pozostawienie po sobie dobrej pamięci, bycie przyzwoitym człowiekiem, dobrobyt, pomyślność dla Polski.

Reasumując, zdaniem respondentów człowiek stary to osoba, której wygląd jednoznacznie wskazuje na podeszły wiek. Wyłączająca się z różnych form szeroko pojętej aktywności. Skupiona głównie na stanie własnego zdrowia.

Stosunek do starości własnej

Analiza materiału empirycznego umożliwiła uzyskanie informacji pozwalających stwierdzić, czy młodzież licealna myśli o starości, jakie są jej obawy i oczekiwania związane z tym odległym dla nich etapem życia, oraz czemu poświęca się w swojej jesieni życia.

Najmniejsza grupa respondentów myśli o starości często (10,5%) a największa rzadko (42,1%). Fakt, iż 21,1% ankietowanych stwierdziło, że nie myśli o starości nigdy zdaje się pozostawać w sprzeczności z tym, iż zaledwie 0,9% respondentów zadeklarowało, że myśląc o starości nie boją się niczego. Największa liczba respondentów wskazała na niepokój związany ze zmianą w funkcjonowaniu psychofizycznym jednostki oraz towarzyszącymi temu okresowi życia wizualnymi oznakami starości, które młodzież wymieniała w opisie wyglądu osób starszych (29,8%). Ponadto liczna grupa wskazywała na obawę przed odrzuceniem (27,2%) i związaną z nim bezpośrednio samotnością (22,8%). Ponadto 19,3% respondentów wskazało m.in. na lęk przed chorobami oraz jakość świadczeń zdrowotnych w naszym kraju (15%). Kolejne obawy związane ze starością to: strach przed uzależnieniem (7%), brak perspektyw (6%), lęk tanatyczny (4,4%), strach przed utratą bliskich (3,5%).

Wśród odpowiedzi na pytanie o obawy dotyczące tego okresu życia zwracają uwagę wypowiedzi mężczyzn myślących z niepokojem o wyglądzie swojej żony (0,9%). W odniesieniu do tych wypowiedzi nie można pominąć faktu, iż młodzież licealna w realizacji treści z języka polskiego

stykała się z negatywnym szkicem postaci starych kobiet, można w tym miejscu wymienić chociażby wspomnianą karykaturę starej kobiety autorstwa Leonada da Vinci czy też utwór M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej „Stara kobieta”.

Starość jest etapem ludzkiego życia, który nie tylko wzbudza obawy, ale jest też czasem oczekiwania wobec tego co przyniesie przyszłość. Respondenci, myśląc o starości, oczekują na: wypoczynek (45,6%), towarzystwo bliskich osób (26,3%), emeryturę (21,9%), czas wolny (11,4%), czas na aktywność (2,6%), na to, co przyniesie los; dobre warunki życia; nudę, brak atrakcji; przytulny dom z kominkiem ; śmierć (po 0,9%). 5,3% respondentów nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie a 0,9 % stwierdziło, iż na nic nie czeka. Ogólnie rzecz ujmując, w badanej grupie myśli o starości najczęściej wiązały się z czasem wolnym. Jest to kwestia często podejmowana przez gerontologów, bowiem brak umiejętności konstruktywnego zagospodarowywania czasu wolnego przyspiesza negatywne zmiany zarówno w sferze psychofizycznej jak i społecznej. Analiza wypowiedzi uzupełniających zdanie: Gdy będę stary/stara... pozwoliła m.in. wykazać, o jakich sposobach spędzania nadmiaru wolnego czasu po zakończeniu pracy zawodowej myślą ankietowani. Wśród wypowiedzi 12,3% odnosiło się do szeroko pojętej aktywności z czego 57,1% wskazań dotyczyło podróży. Taki sam procent respondentów myśli o częstym kontakcie z rodziną oraz jakości tych kontaktów. „Radość życia” to, co do liczby odpowiedzi, kolejna w hierarchii kategoria (12,3%). Licealiści marzą również o odpoczynku (7,9%), którego najwyraźniej im brakuje, co potwierdza stwierdzenie: „wreszcie sobie odpocznę”. Kolejna, co do liczby wskazań grupa, to respondenci oczekujący w przyszłości samych negatywnych zmian, wiążący ten etap życia z brzydotą, nudą, chorobami, narzekaniem. Takie wypowiedzi niewątpliwie są pochodną własnych obserwacji oraz opinii na temat starości w ogóle. Pomimo przytoczonych treści o wydźwięku pejoratywnym większość respondentów wskazała na chęć konstruktywnego spędzenia tego okresu życia, co więcej, na takie kierowanie swym losem, które pozwoli uniknąć tych cech, które teraz im przeszkadzają w osobach starszych.

W przedstawionym stosunku do starości własnej wyłania się obraz człowieka, który śladem postaci znanych z massmediów, będzie walczył z zewnętrznymi oznakami starości obniżającymi, zdaniem ankietowanych, wartość człowieka w jesieni życia w oczach reszty społeczeństwa. Zwraca również uwagę fakt, iż zaledwie 2,6% chce spędzać swoją starość w sposób aktywny, wobec czego konieczne jest wskazanie na aktywność jako podstawową wartość w zaspokajaniu potrzeb. Aktywność człowieka we wszystkich dziedzinach życia jest skorelowana z lepszą adaptacją do zaistniałych

warunków oraz pełnienia nowych ról społecznych jak również z utrzymaniem satysfakcji życiowej.

Stosunek do osób starszych

Ankietowani wyrazili swoją opinię na temat stosunku otoczenia do osób starszych. W celach porównawczych posłużono się kategoriami badanymi przez Centrum Badania Opinii Społecznej¹⁵. Z badania własnego wynika, że najbardziej życzliwymi środowiskami wobec osób w jesieni życia są kolejno: rodzina (85,1%), wspólnota parafialna (63,2%) oraz sąsiedzi (57%). W badaniach CBOS na drugim, co do liczby wskazań, miejscu (po rodzinie) znajduje się środowisko sąsiedzkie, a na trzecim wspólnota parafialna. Podobnie jak w badaniach CBOS w ww. środowiskach w ocenie respondentów znajdują się osoby traktujące ludzi starszych z niechęcią jak i będące wobec nich obojętne.

Warto zaznaczyć, że respondenci nie zauważyli oznak nieprzychylnego nastawienia do osób starszych w gronie rodzinnym. Z największą niechęcią osoby starsze zdaniem ankietowanych spotykają się w różnego rodzaju urzędach (42,1%) oraz ośrodkach zdrowia (38,6%), w których niewątpliwie ludzie w okresie stopniowego pogarszania się wydolności organizmu powinni być otoczeni nie tylko należytą opieką ale winni spotykać się z życzliwością.

Ankietowani dość dobrze oceniają również stosunek do osób starszych we własnym otoczeniu. Nie mieli także żadnych problemów ze wskazaniem tego, co najbardziej cenią u osób starszych. Były to kolejno: doświadczenie (32,5%), mądrość życiowa (16,7%), życzliwość (11,4%), wiedza (7,9%), poczucie humoru (7%), oddanie rodzinie (4,4%), cierpliwość, serdeczność, spokój (po 3,5%), dobre rady, hojność finansową (po 2,6%), opanowanie, otwartość, pomocniczość (po 1,7%). Wśród wypowiedzi zawartych w kategorii „inne” (9,6%) można wymienić następujące: „dobre wykorzystanie minionego czasu”, „dystans do świata”, „prawdomówność”, „dobre serce”, „radość z życia i małych rzeczy”, „zrozumienie postępu techniki i młodzieży”, „szczerłość” oraz to, że „zazwyczaj gotują dobre obiady”.

Stosunek do osób starszych wyraża się także w opinii respondentów na temat miejsca w jakim ich zdaniem ludzi ci powinni spędzić swoją starość. Większość ankietowanych stwierdziła, że ten etap życia powinien być spędzany w otoczeniu bliskich (68%), w towarzystwie innych ludzi (6%), tam gdzie najlepiej się czują (3,5%) w domu pomocy społecznej, w domku

¹⁵ Komunikat z badań: *Polacy wobec ludzi starszych i własnej starości*, CBOS, Warszawa 2009 http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2009/K_157_09.PDF z dn. 05.12.2014.

na wsi, w zależności od własnego wyboru (po 2,6%), w sanatorium (1,7%). Poza wymienionymi powyżej wypowiedziami, w kategorii „inne” (13%) wskazano m.in. na: „centrum miasta by za szybko się nie zestarzeć”; „tam gdzie sobie tego życzą”; „otoczenie gdzie panuje miła, życzliwa atmosfera”; „ciche i spokojne miejsce, gdzie mogliby cieszyć się urokami otaczającego świata”; „miejsca gdzie czują się wolni”.

Reasumując, w naszym społeczeństwie stosunek do osób starszych, zdaniem respondentów, nacechowany jest życzliwością, niemniej jednak nie brakuje także miejsc, w których osoby starsze nie są doceniane, bądź postrzegane jako zło konieczne.

Literackie porównanie starości do przedmiotu

Aby uzyskać bardziej wnikliwy obraz starości będący odzwierciedleniem postrzegania tego etapu życia przez pryzmat treści przekazywanych na lekcjach języka polskiego, poproszono respondentów o literackie porównanie starości do rzeczy, zwierzęcia i rośliny. Najwięcej trudności sprawiło porównanie do rzeczy, bowiem w tej kategorii 21,9% respondentów nie udzieliło odpowiedzi na pytanie. Największa liczba respondentów porównała starość książki (9,5%), używając następujących argumentów: „człowiek stary to skarbnica wiedzy życiowej i źródło ciekawych opowieści z młodości oraz żywy świadek wydarzeń historycznych”; „mądrość zapisana na jej stronach nie przemija wraz z płynącymi latami, a wręcz przeciwnie, z wiekiem nabiera nowych, nieodkrytych wcześniej znaczeń”; „z jej opowieści można dowiedzieć się wielu ciekawych fascynujących i przede wszystkim pożytecznych rzeczy”; „jest pełna wiedzy”, wskazując tym samym na jej pozytywne znaczenie, chociaż nie zabrakło również stwierdzeń iż księga taka jest „nudna i zakurzona”; „po jej przeczytaniu nikt by już do niej nie wracał”.

Taka sama liczba respondentów skojarzyła starość z elementem wystroju wnętrza wymieniając zegar „który nieco się zacina, zawiesza, działa nie zawsze punktualnie”; „monotonnie powtarza cały czas godziny, podobnie w życiu każdy rok osoby starszej jest taki sam”; „widać na nim upływający czas”; „chodzi coraz ciszej i ciszej, w końcu kukułka umilknie”. Także obraz, który „znajduje się on w naszym otoczeniu, a tak rzadko na niego zwracamy uwagę” kojarzy się ze starością.

7,9% respondentów kojarzy starość z meblem, który „skrzypi, jest stary”. Najczęściej wskazywanym meblem była szafa „im starsza tym bardziej zniszczona ale zawsze otwarta na innych ludzi”. Takie porównanie młodzi ludzie czerpali ze swoich własnych obserwacji czego przykładem może być następująca wypowiedź: „wiem na swoim przykładzie, że ludzie

starsi przejmują się wszystkimi problemami, które dotyczą jego rodzinę, dlatego też uważam że jest to szafa, gdyż człowiek stary składa w sobie każda porażkę, każdy problem związany z rodziną”.

Część ankietowanych porównała starość do domu (5,3%) starego, opuszczonego drewnianego ponieważ: „jego czasy świetności już przeminęły, jest w rozsypce”; „mało kto o nim pamięta, rozpada się i nie zmienia się”; „kojarzy się z samotnością”.

Młodzież skojarzyła także starość z czymś do jedzenia lub picia. To zaskakujące porównanie odnosiło się do: chleba- „stary chleb robi się suchy i kruchy”; szarlotki- „jest słodka, dobra i ciepła”; jajka- „łatwo jest je rozwalić”; zgniłego owocu – „zgniłe owoce są zjadane przez jakieś owady, a człowiek stary jest często chory i te choroby zjadają mu zdrowie”; wina- „z wiekiem jest coraz lepsze”.

Taką samą liczbę wskazań uzyskało porównanie starości do: laski („to częsty przedmiot spotykany u ludzi starszych”; „może być symbolem podpory, czegoś co pomaga w życiu”) oraz sprzętu rtv/agd („niezmodernizowanym komputerem -ludzie starzy funkcjonują nie do końca poprawnie, ale jednak funkcjonują”; „piekarnikiem-każda osoba starsza kojarzy mi się z jedzeniem, z ciastem”; „zepsutym telewizorem-trudno go naprawić, tak jak trudno wyleczyć z chorób ludzi starych”).

Ponadto respondenci wskazywali na starość jako na: artykuł biurowy („zużyte pióro-wygląd wskazuje na wiek, zaczyna się przerywać”; „czarny tusz-bardzo smutny, bez nadziei na lepsze jutro”), element ubioru („beret moherowy -na starość zbliża się do Rydzyka”; „buty ortopedyczne- ponieważ z tym mi się kojarzy starość”), lampę naftową („rzecz, która wyszła już z użytku codziennego, ale można ją jeszcze spotkać w dzisiejszych czasach”), rzecz w ujęciu ogólnym; zabawkę („jest odstawiona w kącie ale przywołuje wiele wspomnień”), rower (rower skrzypiący- dalej chciałby jechać ale trudno byłoby mu funkcjonować, wiedziałby, że innym może to przeszkadzać”).

Literackie porównanie starości do zwierzęcia

Literackie porównanie starości do zwierzęcia również nastroczało ankietowanym sporo trudności bowiem 16,7% respondentów nie potrafiło nazwać ostatniego etapu ludzkiej egzystencji w takim zestawieniu. Pozostała część uzupełniła niedokończony zdanie *Gdyby starość była zwierzęciem, byłaby:* w następujący sposób: żółwiem (13,2%), sową (11,4%), leniwcem (7,9%), kotem (7%), motylem (6,1%), niedźwiedziem, ślimakiem (po 4,4%), słoniem (3,5%), osłem, psem (po 2,6%), dinosaurem, koalą, wilkiem, żubrem (po 1,7%), kretem, pandą, mrówką, tasiemcem, hieną, muchą, myszką szarą, tygrysem, ropuchą, nosorożcem, osą, gęsią, warchlakiem, koniem, ofiarą drapieżników (po 0,9%).

Największą popularnością cieszyło się porównanie starości do żółwia, który „żyje bardzo długo i jest bardzo spokojnym i powolnym zwierzęciem”; „im jest starszy tym ma mniej chęci do walki”, „należy do grona długowiecznych”, „jego skóra jest pomarszczona”, „jest powolny, tak jak osoby starsze”, „nie spieszy mu się, prowadzi spokojne życie”. Kolejne wskazanie dotyczyło sowy. W uzasadnieniu pisano m.in., iż sowa: „to symbol mądrości, doświadczenia”, „nie wykazuje zbytnej aktywności, jest nie tyle mądra, co doświadczona”, „jest dostojna”.

Skojarzenie z leniwcem jednoznacznie wskazywało, iż starość to „okres spokoju”, „czas odpoczynku”. Na uwagę zasługuje wypowiedź, iż „wielu ludzi starszych żyje biernie, są niechętnie nastawieni są do aktywnej postawy życiowej, ich wychodzenie z czterech kątów ogranicza się do wypraw kościelnych, na zakupy, czy w celach zdrowotnych do szpitala”. Koty to zdaniem respondentów zwierzęta kojarzące się ze starością ponieważ: „chodzą własnymi drogami”; „wcześnie wstają i wcześniej kładą się spać, są flegmatyczne”; „na starość człowiek jest jak kot gdyż staje się bardziej leniwy, nie wymaga zbyt dużo od siebie ani od innych”, „jego jedynymi ambicjami jest zaspokojenie podstawowych potrzeb, ale jednocześnie potrzebuje bliskości, tak jak osoba starsza potrzebuje bliskości wsparcia i opieki”.

Starość skojarzona z motylem, została opisana jako owad, który „jest ulotny i nie wiadomo jak długo będzie trwać, może odfrunąć w jednej chwili”, „z brzydkiej nieobytej ze światem larwy-młodości, przeobraża się w pięknego doświadczonego motyla”, „szybko umiera, żywot jego się kończy”, „jest kruchy i jest to kolejny etap przeobrażania się”. „Motyle to owady, które żyją jeden dzień, w tym dniu są dojrzałe i najpiękniejsze. Ludzie starsi żyją nie tak krótko, ale są już doświadczeni, mądrzy życiowo, dlatego są piękni.

Niedźwiedzia „wszyscy się boją”, „gdy zasypia w sen zimowy, chociaż jest ospały i ociężały, ale drzemie w nim ciągle dużo siły”, „jego wiek świadczy o doświadczeniu”, „jest aktywny a potem na starość (zimę) zasypia, zatrzymuje się na pewnym etapie”. Ślimak „jest jak starość, przywiązana do domu i powolna”. Słoń to zwierzę, które „żyje bardzo długo i nawiązuje silne więzi ze stadem”, „leniwie się porusza, nic mu się nie chce”, „jest szare i pomarszczone”, „żyje długo”.

Wśród pozostałych wypowiedzi na uwagę zasługuje porównanie starości do: dinosaurów, gdzie starość jest „jak te zwierzęta, które były wielkie, tak ludzie starsi mają dużą wiedzę, ale to nie wystarczy by przetrwali”; konia, ponieważ „koń to zwierzę, które mimo swej starości sprawia, że właściciel nie jest w stanie się z nim rozstać, wytwarza wokół siebie niezwykłą aurę, trzeba się nim opiekować, bo wie się, że wcześniej był nam bardzo przydatny”; szarej myszki – „osoby starsze często są wstydlive i nie są tak otwarte jak osoby

młode”; osła- „ludzie starsi są strudzeni życiem i próbują być wykorzystywani przez intensywność życia a są słabi lecz dalej się ich pogania”.

Literackie porównanie starości do rośliny

Respondenci mieli problem również z porównaniem starości do rośliny, bowiem w tym punkcie kwestionariusza ankiety 26 osób nie udzieliło odpowiedzi. Najczęściej wymieniane były drzewo (36%) oraz kwiat (27,2%). 80% wskazań dotyczących drzewa odnosiło się do dębu. Dąb określany był jako roślina „stała, stabilna”, „kojarzony ze starością ale także z wewnętrzną siłą”, która „może wygląda staro ale w środku jest pełna życia”. „Ludzie starszy mają wielu potomków, którzy są jak gałęzie drzewa”, „rosną długo i nie niszczą się łatwo”, „stanowią pień naszej wiedzy, istnienia”. Dąb „to drzewo jest potężne, silne, takie jakim musi być człowiek, który dożył późnego wieku”. Starość, to także w oczach licealistów drzewo iglaste – „sęków w nim co niemiara, które go osłabiają, ale i tak niezłe się trzyma, mimo narzekan”.

Wśród wskazań na kwiat wymieniano: paproć ponieważ: „kojarzy się z babcią”, „to klasyczna roślina, a tak właśnie kojarzą mi się dziadkowie”, „babcie często hodują paproć”; storczyk „bo to roślina piękna i pachnąca szczęściem”, „wymaga pomocy innych aby czuć się dobrze zarówno psychicznie jak i fizycznie”, „przechodzą ciężką drogę aby zakwitnąć i nie zrobią tego bez pomocy innych, tak samo jak bez pomocy osoby bliskiej ludzie starszy nie dadzą sobie rady”; różę gdzie „kwiat może oznaczać owoce życia osoby starszej jego kwintesencję, kolce natomiast symbolizują cierpienie, trudne chwile tej osoby”. „Chociaż tak dużo ich wokół nas rzadko zauważamy ich obecność”. Na uwagę zasługują niektóre porównania starości do rośliny, wśród nich wskazanie na cebulę, „która ma wiele warstw oznaczających doświadczenie życiowe”, chwast „bo nikt nie chce starości”; kaktus „bo starość często może ukłuć chorobami”; marchewkę, „która na starość przynosi dobry owoc całego życia”.

Literackie postaci zapamiętane z lekcji języka polskiego

Zdaniem większości respondentów na lekcjach języka polskiego o ludziach starych mówi się rzadko (50,9%), czasami (43%), nigdy (4,4%) na fakt, iż temat ten poruszany często wskazało zaledwie 1,7% ankietowanych. Większość ankietowanych licealistów dostrzega konieczność poruszania tematów związanych ze starością (84,7%) uzasadniając swą wypowiedź następującymi stwierdzeniami: „jest to bardzo ważny temat”, „ciekawym”, „nas też to czeka”, „warto go zrozumieć”. Zwraca uwagę fakt, iż 45% wskazujących na konieczność poświęcenia czasu tej problematyce motywuje to potrzebą przygotowania do starości. Respondenci, którzy uważali, iż tematyce tej nie

należy poświęcać czasu (15,3%) używali następujących argumentów: „bo każdy ma sumienie i wie jak postępować”, „jest to normalna kolej rzeczy”, „jesteśmy młodzi”, „mamy inne ważniejsze rzeczy, które przydadzą się na maturze, a starość każdy sam zaobserwuje”, „młodzież nic nie wynosi z takich lekcji”, „my jesteśmy młodzi i w nas są losy kraju, nie powinniśmy zaprzętać sobie tym głowy”, „nauczyciele o starości jeszcze nic nie wiedzą”, „niszczy poczucie młodości”, „powinniśmy zajmować się literaturą i lekturami”, „problem starości występuje w życiu codziennym a na zajęciach polskiego możemy poruszać ciekawsze problemy”, „to indywidualna sprawa każdego człowieka”.

Ankietowani zostali poproszeni o wskazanie literackiej postaci w starszym wieku, którą najlepiej pamiętają. Najczęściej wymienianą postacią był Ignacy Rzecki z „Lalki” B. Prusa, następnie kolejno: Santiago z „Stary człowiek i morze” E. Hemingway’a, Gandalf z „Władcy pierścieni” R.R. Tolkiena, Ebenezer Scrooge z „Opowieści wigilijnej” K. Dickens’a oraz Matylda z „Anii z Zielonego Wzgórza” L. Maud Montgomery. 20,1% respondentów nie wskazało postaci literackiej w starszym wieku z czego 1,7% takiej osoby nie pamiętało. Nie wszystkie z wymienionych postaci przedstawione są w literaturze obowiązującej w szkole ponadgimnazjalnej, niemniej jednak ich przedstawienie rzutuje na postrzeganie tego okresu życia przez ludzi młodych.

Z dużo większą łatwością uczniowie wymieniali utwory, z których treści zapamiętali coś co wiązało się z tematyką starości. Są to kolejno: „Stary człowiek i morze” E. Hemingway’a (50%); „Latarnik” H. Sienkiewicza (24,6%); „Lalka” B. Prusa (11,4%); „Mendel Gdański” M. Konopnickiej (13,2%); „Oda do młodości” A. Mickiewicza (9,6%); „Opowieść wigilijna” K. Dickens’a (7,9%); „Wieża” G. Herlinga Grudzińskiego (4,4%); „Dziady” A. Mickiewicza (3,5%); „Kamizelka” B. Prusa (3,5%); „Nad Niemnem” E. Orzeszkowej (3,5%), „Pan Tadeusz” A. Mickiewicza (3,5%), „Ania z Zielonego Wzgórza” L. Maud Montgomery (2,6%), „Chłopi” W. S. Reymont (2,6%), „Jak się czuję” W. Szyborskiej (1,8%), „Dziad i baba” J.I. Kraszewski (1,8%), „Faust” J. W. Goethego (1,8%), „Gloria victis” E. Orzeszkowej (1,8%), „Katarzynka” B. Prusa (1,8%), „Omyłka” B. Prusa (1,8%), „Księga Hioba” – Pismo Święte, (1,8%), „Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią” (1,8%), „Roman tyczość” A. Mickiewicza (1,8%), Ponadto respondenci wymienili następujące utwory: „Będziesz tam?” G. Musso, (ontologiczny wymiar starości jako nieodwracalnego okresu życia), „Na starość” J. Kochanowskiego (stoicka filozofia starości jako nieuchronnego etapu życia każdego człowieka), „Granica” Z. Nałkowskiej (starość w osobie pani Kolichowskiej przedstawiona jest jako czas osamotnienia, rozgoryczenia i lęku; traktowanie starości jako jednostki chorobowej.) „Ludzie bezdomni” S. Żeromskiego, „Tomik wierszy” Miłosa, (Miłosz w wierszu „Na moje 88 urodziny” przedstawia człowieka starego

jako tego, który zszedł na margines życia, jest tylko biernym obserwatorem), „Nie-Boska komedia” Z. Krasińskiego, „Oskar i pani Róża” E. Schmitt’a, „Siłaczka” S. Żeromskiego (tu nie ma starości w sensie dosłownym; Oskar starzeje się w sensie symbolicznym, umysłowym), „Pamiętnik” N. Sparks’a, „Stary człowiek przy moście” E. Hemingway’a (starość jako czas zagubienia i bezradności), „Tango” S. Mrożka, „Władca pierścieni” R.R. Tolkiena, „Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela” H. Sienkiewicza (po 0,9%).

Zwraca uwagę fakt, iż w niektórych utworach wskazanych przez respondentów tematyka starości nie jest poruszana. Można przyjąć, iż takie odpowiedzi świadczą o nieznamości utworu bądź kojarzą się ze starością ponieważ w jego treści przewija się motyw śmierci, dla których jest on jednoznaczny ze starością. Potwierdzeniem może być odpowiedź uzyskana na pytanie o obraz starości przedstawiany w czasie lekcji, gdzie 36, 8% respondentów wskazało, iż starość jest ukazywana jako końcowy etap życia. Brak natomiast wskazań na starość jako na czas żywotności i aktywności towarzyskiej przedstawioną np. w osobie babci Eugenii w „Tangu” Mrożka.

Z analizy odpowiedzi wyłania się obraz człowieka starego ze wszystkimi zewnętrznymi oznakami zmian zachodzących w procesie starzenia się organizmu gdzie jak w przypadku Santiaga doświadczenie życiowe oraz samotność, to siła napędowa aktywności życiowej. Starość to także brak przydatności społecznej, co związane jest z wyobcowaniem osób, które nie są produktywne (Latarnik), żyją w obawie przed śmiercią (Ebenezer Scrooge). Człowiek stary to osoba, która jest staromodnie ubrana (Ignacy Rzecki) walczy o wartości moralne (Mendel Gdański), przegrywa z młodością (Oda do młodości). Starzec jest jednak potrzebny w społeczeństwie (Dziady), jest konserwatywny (Nad Niemnem), przekazuje tradycję i historię (Gloria victis) jednak często jest wyalienowany (Omyłka).

Zdaniem respondentów obraz starości, poza wspomnianym skojarzeniem z końcem egzystencji, przywodzi na myśl czas samotności, spokoju. Jest to także ciężki okres w życiu człowieka, nie tylko w przedstawionych utworach. Respondenci wskazują, iż ludzie starsi w Polsce mogliby wieść lepsze życie gdyby: uzyskiwali większe uposażenia emerytalne (55,3%) oraz gdyby świadczenia w zakresie opieki zdrowotnej były na wyższym poziomie, z uwzględnieniem ich większej dostępności.

Wiedza społeczna o ludziach starszych, jak również wiedza ich samych o własnym stanie psychofizycznym jest niezadowolająca. Uwzględniając wyniki bania zawarte w niniejszym opracowaniu, w odpowiedzi na pytanie jaki jest obraz starości wśród młodzieży licealnej, jawi się typowy obraz człowieka w jesieni życia odzwierciedlający powierzchowny sposób spostrzegania tego etapu egzystencji ludzkiej, którego ogólna ocena jest raczej negatywna.

W programach nauczania dla szkół średnich oraz wszystkich pozostałych środkach dydaktycznych oraz materiałach pomocniczych kierowanych do nauczycieli problematyka starości pojawia się bardziej „przy okazji” poszczególnych motywów, np.: motywu właśnie starości, śmierci, odrzucenia, porzucenia, podróży (życie jako podróż). Pomimo tego można mówić o kształtowaniu się obrazu starości pod wpływem tekstów literackich poznawanych w ramach edukacji polonistycznej. Jako przykład można służyć dokonane przez respondentów literackie porównanie starości do dębu. Dąb jako personifikacja starca, który przekazuje tradycję i historię przedstawiony jest w noweli „Gloria victis” E. Orzeszkowej.

W odpowiedzi na pytanie: czy system edukacji, jako jeden z ważnych ośrodków kształtujących świadomość społeczną, sprzyja zmniejszaniu się dystansu międzypokoleniowego i formowaniu się pozytywnych postaw wobec osób starszych należy stwierdzić, że w tym zakresie możliwości jakie niesie ze sobą edukacja polonistyczna nie są wykorzystywane. W żadnym z analizowanych programów nauczania starość nie pojawia się jako odrębny dział czy też krąg tematyczny. Świadczy to oczywiście o zbywaniu i niezauważaniu tego ważnego tematu. Należy zwrócić uwagę na fakt, że tematyka starości pojawia się (też bardzo marginalnie) przy tworzeniu programów wychowawczych. Tam właśnie wspomina się o empatii, szacunku etc.

Dzięki pytaniom odnoszącym się do starszych ludzi, czy nawet samego kresu życia uczeń miałby okazję zastanowić się nawet nad własnym życiem i dotychczasowymi doświadczeniami. Można by zapytać uczniów, o czym, ich zdaniem, myśli osoba w podeszłym wieku, której życie dobiega końca i która ma czas na różnego rodzaju przemyślenia oraz podsumowania. Starość, jak zauważyli sami respondenci, czeka każdego z nas, więc poruszenie tej kwestii w edukacji polonistycznej na pewno nie byłoby niczym zbytecznym.

W kontekście poznawania starości warto zaznaczyć, że programy nauczania budowane w oparciu o podstawę programową mówią o rozwijaniu tożsamości, poznawaniu własnej tradycji czy też kształtowaniu umiejętności komunikacji w oparciu o tolerancję, zrozumienie innych ludzi etc. Zrealizowanie tych celów bez zmierzenia się z „problemem starości” wydaje się być niemożliwe.

BIBLIOGRAFIA

Brandeburska E., Wnuk-Gełczewska B., *Wśród znaków kultury. Kształcenie literacko-kulturowe. Klasa 1. Część 1. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony*, MAC EDUKACJA, Kielce 2003.

- Brandeburska E., Wnuk-Gełczewska B., *Wśród znaków kultury*. Kształcenie literacko-kulturowe. Klasa 1, część 2. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony, MAC EDUKACJA, Kielce 2003.
- Brandeburska E., Wnuk-Gełczewska B., *Wśród znaków kultury*. Kształcenie literacko-kulturowe. Klasa 2. Część 1. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony, MAC EDUKACJA, Kielce 2003.
- Brandeburska E., Wnuk-Gełczewska B., *Wśród znaków kultury*. Kształcenie literacko-kulturowe. Klasa 2. Część 2. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony, MAC EDUKACJA, Kielce 2004.
- Brandeburska E., Wnuk-Gełczewska B., *Wśród znaków kultury*. Kształcenie literacko-kulturowe. Klasa 3. Część 1. Pierwsze dziesięciolecie XX wieku. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum (zakres podstawowy i rozszerzony), MAC EDUKACJA, Kielce 2004.
- Brandeburska E., Wnuk-Gełczewska B., *Wśród znaków kultury*. Kształcenie literacko-kulturowe. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony. Klasa 3. Część 2, MAC EDUKACJA, Kielce 2005.
- Brandeburska E., Wnuk-Gełczewska B., Wierzbicka-Piotrowska E., *Wśród znaków kultury*. Program kształcenia literacko-kulturowego i językowego w zakresie podstawowym i rozszerzonym dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum, MAC EDUKACJA, Kielce 2003.
- Chemperek D., Kalbarczyk A. – Język polski. *Zrozumieć tekst, zrozumieć człowieka. Starożytność – średniowiecze*. Podręcznik. Liceum i technikum, klasa 1, część 1., WSiP, Warszawa 2008.
- Chemperek D., Kalbarczyk A. – *Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka. Renesans – preromantyzm*. Podręcznik do języka polskiego dla liceum i technikum. Klasa 1, część 2. Zakres podstawowy i rozszerzony, WSiP, Warszawa 2008.
- Chemperek D., Kalbarczyk A., Trześniowski D. – *Zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka. Wiek XIX*. Podręcznik do języka polskiego dla liceum i technikum. Klasa II. Część 1. Zakres podstawowy i rozszerzony, WSiP, Warszawa 2008.
- Chemperek D., Kalbarczyk A., Trześniowski D. – *Zrozumieć tekst-zrozumieć człowieka*. Język polski. Klasa 2. Część 2, WSiP, Warszawa 2009.
- Czepliński P., Karolczuk A., Kowalczykowska A., Mrowcewicz K., Paczoska E., oprac. T. Marciszuk, *Przeszłość to dziś*. Program nauczania języka

- polskiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanymi technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony, STENTOR, Warszawa 2009.
- Egzystencjalne doświadczenie starości w literaturze*, red. A. Gleń, I. Jokiel, M. Szladowski, Opole 2008.
- Katarzyna Olejnik *Zrozumieć tekst-zrozumieć człowieka*. Program nauczania języka polskiego dla liceum i technikum, WSiP, 2003.
- Kompetencje szkolnego polonisty: szkice i artykuły z metodyki*, red. B. Chrzastowska, WSiP, Warszawa 1995.
- Konflikty i integracje pokoleniowe w świetle literatury i innych dziedzin nauki*, red. E. Łoch, E. Flis-Czerniak, Lublin 2006.
- Kopciński J., Gruszczyńska E. (współpraca) – *Przeszłość to dziś*. Literatura – język – kultura. Podręcznik dla klasy III liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum (kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym), STENTOR, Warszawa 2004.
- Kopciński J., Zawisławska M. – *Przeszłość to dziś*. Literatura – język – kultura. Podręcznik do języka polskiego dla klasy III liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym (wydanie zmienione i poprawione), STENTOR, Warszawa 2008.
- Mrowcewicz K. – *Przeszłość to dziś*. Literatura, język, kultura. Klasa I. Część 1, STENTOR, Warszawa 2009.
- Mrowcewicz K. – *Przeszłość to dziś*. Literatura, język, kultura. Klasa I. Część 2, STENTOR, Warszawa 2009.
- Mrowcewicz K. (współ. Karolczuk A.) – *Przeszłość to dziś*. Literatura – język – kultura. Część 1 i 2. Podręcznik dla klasy I liceum i technikum (kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym), STENTOR, Warszawa 2002.
- Nawarecki A., Siwicka D. – *Przeszłość to dziś*. Literatura, język, kultura. Klasa II. Część 1, STENTOR, Warszawa 2009.
- Nawarecki A., Siwicka D., Gruszczyńska E., (współ). – *Przeszłość to dziś*. Literatura – język – kultura. Część 1. Podręcznik dla klasy I liceum i technikum (kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym), STENTOR, Warszawa 2003.
- Rosiek S., Grześkowiak R., Nawrocka E., Oleksowicz B. – *Język polski. Między tekstami*. Część 2. Renesans. Barok. Oświecenie (echa współczesne). Zakres podstawowy i rozszerzony. Podręcznik dla liceum.
- Rosiek S., Maćkiewicz J., Majchrowski Z. – *Język polski. Między tekstami*. Część 1. Początki. Średniowiecze (echa współczesne). Zakres podstawowy i rozszerzony. Podręcznik dla liceum i technikum, GWO, Gdańsk 2002.

- Rosiek S., Majchrowski Z. – Język polski. *Między tekstami*. Część 5. Wiek XX. Współczesność. Podręcznik dla liceum i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony, GWO, Gdańsk 2005.
- Rosiek S., Nawrocka E., Oleksowicz B., Tomaszewska G. – Język polski. *Między tekstami*. Część 3. Romantyzm (echa współczesne). Zakres podstawowy i rozszerzony. Podręcznik dla liceum i technikum, GWO, Gdańsk 2003.
- Rosiek S., Oleksowicz B. – Język polski. *Między tekstami*. Część 4. Pozytywizm. Młoda Polska (echa współczesne). Podręcznik dla liceum i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony, GWO, Gdańsk 2005.
- Starość i młodość: szkice o polityce, społeczeństwie i kulturze*, red. R. Borkowski, Uczelniane Wydawnictwa Naukowo-Dydaktyczne AGH, Kraków 2007.
- Starość i osobowość*: praca zbiorowa, red. K. Obuchowski, Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2002.
- U brzegów jesieni: antologia poezji polskiej o schyłku życia*. T. 1 wybór i oprac. Z. Korzeńska, „Jedność”, Kielce 2000.
- Wójcik T., *Późna twórczość wielkich poetów: dramat formy*, Elipsa, Warszawa 2005.
- Wychowanie do starości: materiały posympozjalne*, red. Z. Chomczyk, Polskie Towarzystwo Nauczycieli, Warszawa 2001.
- Z. Mokranowska, *Młodość i starość: studia o twórczości Jarosława Iwaszkiewicza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2009.
- Zawistowska-Toczek D., *Stary poeta: ars moriendi w późnej twórczości Zbigniewa Herberta*, „Gaudium”, Lublin 2008.
- Życie w starości*, red. B. Bugajska, ZAPOL, Szczecin 2007.

The picture of an old age in the perception of students from grammar schools created by core curricular of Polish language teaching

Old people are an integral part of society. The way of perceiving them determines the quality of life of not only people currently experiencing the last stages of their existence but also of those people who will only exceed the threshold of an old age in several or even several dozen years. On account of that, it is extremely important to shape a positive picture of autumn of life at its each stage. This article is based on my own research and it presents the picture of an old age in the perception of students from grammar schools. By paying special attention to the fact that school environment, in part of which, core curricular of Polish language teaching are realized, it fulfills a significant opinion-forming role. Based on an analysis of syllabuses and chosen text-books, it was stated that the issues of an old age appears more

often “when the opportunity arises” individual motifs, for example, a motif of death. In spite of this, you can talk about the shaping of the picture of an old age based on literary texts, learned as part of Polish studies education, which are proved by the results of a survey conducted among students. Unfortunately, in reply to the question: does the educational system as one of important centers shaping societal awareness, favors the decreasing of intergenerational gape and forming positive attitudes towards older people, one has to determine that in this scope of possibilities which are connected with Polish studies education which are not used.

